

**Політико-правове підґрунтя інтеграції
Війська Запорозького з Росією останньої
третини XVII — початку XVIII ст.**

Своєрідним політичним компромісом козацької старшини Лівобережної України, що після воєнно-політичного протистояння 1650—1660-х рр. залишилася під зверхністю російського царя, як уже наголошувалося вище, став Глухівський договір його представників з гетьманом Д. Ігнатовичем (Многогрішним) 1669 р.²⁴ У чому ж полягала його компромісна суть?

Насамперед, після тривалих і запеклих дебатів уряду Д. Ігнатовича з воєводою і повноважним представником царя на переговорах в Україні Г. Г. Ромодановським сторони погодилися на компромісний варіант вирішення питання щодо перебування російських воєвод на чолі залог ратних людей в українських містах. Так, зокрема, було суттєво зменшено перелік міст, у яких мали перебувати російські залоги — Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав й Остер. Вкрай важливим було й те, що відтепер, на відміну від становища, декларованого договором 1665 р., воєводи позбавлялися права адміністративної та судової влади над некозацьким населенням Гетьманату. Ліквідовувалися й їхні фіскальні функції в Україні, оскільки третя стаття Глухівського договору у фінансовій сфері реанімувала стан, який де-юре встановлювала угода 1654 р. Тобто, формально всі збори з українського населення мали проводитися від царського імені, але місцевою українською адміністрацією та громадитися у Військовому скарбі Війська Запорозького.

У сфері зовнішньополітичної діяльності договір, по суті, реанімував положення угоди 1659 р. Так, Москва, рішуче відмовивши гетьманові в поверненні права зносин з іноземними правителями (гетьманський уряд наполягав на праві зносин хоча б з Польщею та Кримом), оскільки через це бувають “многі ссори”, втім погодилась на внесення до угоди положення про обов’язковість участі українських представників на засіданнях російсько-польських комісій, на яких обговорюватимуться українські справи (щоправда, питання про статус українських дипломатів мало розглядатися вже на самих переговорах).

Фактично в дусі постанов 1659 р. вирішувалось питання і щодо характеру гетьманської елекції. Так, Війську Запорозькому заборонялось позбавляти гетьмана булави без спеціального на те дозволу царя, хіба що причиною невдоволення товариства стане “зрада” українського регіментаря.

Вкрай важливою з огляду на фіксування автономного статусу Гетьманату та його протекторатно-васалітетних стосунків щодо російського царя була пропозиція Москви про запровадження в царській столиці спеціального українського представництва — 5—6 осіб на чолі з обраним Військом Запорозьким повноважним представником, який проживав би на спеціально відведеному дворі й головним завданням котрого було б узгодження взаємодії гетьманської влади з центральним урядом і наказами Російської держави, а також залагодження конфліктних ситуацій з воєводами, що несли службу в українських містах. Крім, так би мовити, прикладної ваги пропонованої інституції в залагодженні непорозумінь, її запровадження мало для Гетьманату важливіше репрезентативне значення, яке, втім, не було належним чином оцінено оточенням українського гетьмана²⁵.

Загалом же чи не найголовнішою заслугою учасників досягнення глухівського компромісу 1669 р. є скасування інкорпораційних за своїм змістом Московських статей 1665 р. Разом з тим Глухівський договір не реанімував вихідні положення українсько-російського об’єднання, зафіксовані угодою 1654 р. У переважній більшості своїх статей він лише повторив умови, прийняті урядом Ю. Хмельницького на Переяславській раді осені 1659 р. І якщо за умов політично розбалансованого, але адміністративно цілого й мілітарно достатньо спроможного Війська Запорозького такий варіант унормування українсько-російських взаємин видавався козацькій старшині досить образливим і послужив підґрунтям для активізації антимосковських настроїв, то на весну 1669 р. він був якщо не привабливим, то, принаймні, цілком прийнятним. Його прийнятність для української сторони обумовлювалась не стільки згасанням політичних апетитів козацької еліти щодо її повновладдя в Гетьманаті, скільки несприятливою зовнішньополітичною кон’юнкту-

рою для політичного тиску на Москву чи, тим паче, спроби реалізації на неї тиску мілітарного.

Варто зауважити, що Глухівські статті 1669 р. відіграли досить помітну роль в історії розвитку українсько-російських відносин останньої третини XVII ст. Разом із статтями 1659 р. вони слугували відправними положеннями при укладанні договорів Війська Запорозького з царем у 1672, 1674 та 1687 рр. Досить прикметним у ставленні козацької еліти до Глухівських статей, як на наш погляд, є епізод, про який переповідав воєвода Г. Ромодановський своєму урядові з України влітку 1672 р. Тоді при обранні на гетьманство І. Самойловича та конституванні нових договірних умов генеральний писар Війська Запорозького при зчитуванні царським представником нових і старих (Глухівських) статей зв'язав останні зі своїм письмовим варіантом — “...тих Глухівських статей доглядав у зошиті, за своїм білоруським письмом...”²⁶.

Загалом же при гетьманській елекції 1672 р., крім загальної декларації щодо підтвердження “прежних прав и вольностей”, на Генеральній раді 17 (27) червня було констатовано правочинність Глухівського договору та ухвалено десять положень нових так званих Конотопських статей, які лише уточнювали або доповнювали основну угоду²⁷.

Із двадцяти положень Переяславського договору 1674 р., ухваленому з нагоди декларування І. Самойловича гетьманом не лише Лівобережної, а й Правобережної України та, відповідно, взяття останньої під царську зверхність, переважна більшість статей (п'ятнадцять) повторювала норми Глухівського договору, чотири було взято з Конотопського і лише одна була принципово нова, що враховувала регіональну специфіку Правобережжя²⁸.

Так само і договірні норми, зафіксовані при обранні на гетьманство Івана Мазепу в 1687 р. (так звані Коломацькі статті), головним чином дублювали положення Глухівських статей, звідки перекочувало аж сімнадцять з двадцяти двох статей²⁹.

Утім і такі незначні, порівняно з варіантом 1669 р., зміни до текстів українсько-російських угод віддзеркалювали неухильну тенденцію до певного обмеження прерогатив гетьманської влади на користь царя. Так, чи не найважливішим, на наш погляд, нововведенням до Конотопських статей стало скасування норми Глухівського договору щодо обов'язкової присутності представників Війська Запорозького на мирних російсько-польських переговорах, де мова йтиме про українські справи. Іншим, не менш важливим, доповненням договору 1672 р. стало введення до нього норми, що унеможливила територіальні набутки Гетьманату, чого прагнув гетьманський уряд Д. Ігнатовича.

До редакції 1687 р. за наполяганням російського повноважного представника князя В. Голіцина було внесено лише ті положення

договору 1669 р., які цілком задовольняли офіційну Москву. Зроблені ж до нього доповнення, як правило, обмежували гетьманські прерогативи. Зокрема, одне з положень Коломацьких статей обмежувало право гетьмана розпоряджатися земельними ресурсами Гетьманату, виводячи з-під його юрисдикції землі й угіддя, пожалувані приватним особам за відповідними царськими указами. Українському регіментареві відтепер також законодавчо заборонялось призупиняти дію на території його регіменту будь-яких правових актів російського уряду. Досить симптоматичною, з огляду на суть інтеграції України під корону Романових, стала поява в тексті договору 1687 р. пункту, що вказував на необхідність тіснішої злуки малоросіян та великоросів на побутовому рівні, що мало б забезпечити й політичну інтеграцію — “... народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским соединять и в неразорванное и крепкое согласие приводит супружеством и иным поведением...”, щоб були під однією царською державою “...общее, яко единой христьянской веры и никто б голосов таких не испущал, что Малороссийский край — гетманского регименту, а отзывались бы единогласно: “Их царского пресветлого величества самодержавной державы гетман и старшина и народ малороссийский обще с великороссийским народом...”³⁰.